

УДК 811.51

DOI 10.58649/1694-8033-2023-2(114)-139-145

АДЫЛБЕК КЫЗЫ Г., НАЗАРБЕКОВА Б. Ж., СУЛТАН КЫЗЫ Б.

Ж. Баласагын атындагы КУУ

АДЫЛБЕК КЫЗЫ Г., НАЗАРБЕКОВА Б. Ж., СУЛТАН КЫЗЫ Б.

КНУ им. Ж. Баласагына

ADYLBEK KYZY G., NAZARBEKOVA B. ZH., SULTAN KYZY B.

KNU J. Balasagyn

ORCID: 0009-0001-4555-1426, SPIN-код: 4897-6819 ¹

ORCID: 0009-0009-2847-6012, SPIN-код: 9429-6799 ²

КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫ САБАГЫНДА ӨСПҮРҮМ КУРАКТАГЫ ОКУУЧУЛАРДЫ САБЫРДУУЛУККА ТАРБИЯЛОО

**ВОСПИТАНИЕ ТОЛЕРАНТНОСТИ УЧАЩИХСЯ В ПОДРОСТКОВОМ ВОЗРАСТЕ
НА УРОКЕ КЫРГЫЗСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ**

**EDUCATION OF TOLERANCE OF STUDENTS IN ADOLESCENCE AT THE LESSON
OF KYRGYZ LITERATURE**

Аннотация: Илимий макалада кыргыз адабияты сабагында өспүрүм курактагы окуучуларды сабырдуулукка тарбиялоо маселелери каралды. Ааламдашуу шартындагы дүйнө таанымдын негизги талабы болгон толеранттуулукка ээ болгон сабырдуу, көтөрүмдүү инсанды тарбиялоо. Айрыкча, кыргыз адабияты сабагынын мазмуну аркылуу өспүрүм курактагы окуучуларды сабырдуулукка тарбиялоо. Көркөм чыгарманы окуп жатып, окурман анын мазмунун өзүнө өткөрүп берет, бул анын турмуштук тажрыйбасын ушул чыгармада сиреттелген тажрыйба менен салыштырууга жана өзүн тншннгө, кээде өзүнө жана жасаган иштерине адилеттнн сот болууга мнмкнндк берет. Адабият днйнөннн кенен картинасы жөнндө тншннк берет, адамдын ички руханий жашоосунун байлыгын ачууга, ошондой эле эмоционалдык жана адеп - ахлактык жактан байытууга, сабырдуу болууга жардам берет.

Аннотация: В научной статье рассмотрены вопросы воспитания толерантности учащихся в подростковом возрасте на уроке кыргызской литературы. Воспитание терпеливой, жизнерадостной личности с толерантностью, что является основным требованием мировоззрения в контексте глобализации. Особенно, воспитание толерантности учащихся в подростковом возрасте через содержание урока кыргызской литературы. Читая произведение искусства, читатель передает его содержание самому себе, что позволяет ему сравнить свой жизненный опыт с опытом, описанным в этом произведении, и понять себя, а иногда и справедливо судить о себе и своих поступках. Литература дает представление о широкой картине мира, помогает раскрыть богатство внутренней духовной жизни человека, также эмоционально и морально обогатить его, стать более терпеливым и терпимым.

Abstract: The scientific article deals with the issues of education of tolerance of students in adolescence at the lesson of kyrgyz literature. Education of a patient, cheerful personality with tolerance, which is the main requirement of the worldview in the context of globalization. Especially, the education of tolerance of students in adolescence through the content of the Kyrgyz

literature lesson. By reading a work of art, the reader conveys its content to himself, which allows him to compare his life experience with the experience described in this work, and understand himself, and sometimes fairly judge himself and his actions. Literature gives an idea of a broad picture of the world, helps to reveal the richness of a person's inner spiritual life, as well as emotionally and morally enrich him, become more patient and tolerant.

Негизги сөздөр: сабырдуулук, мектеп, өспүрүм курак, адабият, тарбия, окутуу процесси.

Ключевые слова: толерантность, школа, подросток, литература, воспитание, процесс обучения.

Keywords: tolerance, school, teenager, literature, education, the learning process.

Ар бир коом интеллектуалдык деңгээли жогору, ар тараптуу, гармониялуу өнүккөн инсанга муктаж жана аны тарбиялоого умтулат. Ошол мезгилде коом өнүккөн сайын анын жарандарына болгон талап өзгөрүп турары шексиз. Бүгүнкү күндө ааламдашкан доордо инсандын жарандык позицияны калыптандыруу, сабырдуулукка тарбиялоо зор мааниге ээ. Анткени ар бир адам коомдо жашайт, өзүнүн жамаатынын, коомдук тобунун, дүйнөлүк коомчулуктун бир бөлүгү болуп саналат жана анын социалдык жана маданий талаптарына жооп берүү зарыл. Ошондой социалдык – маданий талаптардын катарына сабырдуулук категориясы алдыга чыгууда. Ал эми мектеп социалдык институт катары баланын толеранттуу инсандыгын тарбиялоо үчүн чоң мүнөздүктөргө ээ. Дал ушул мектеп коомчулугунда балдардын толеранттуу жүрүм - турумга реалдуу даярдоо башталат. Себеби, бүгүнкү күндө мектеп окутууга гана билим алууга даярдабастан, тарбия берүүгө милдеттүү.

Билим берүү системасы балага сабырдуулукту калыптандырууга багытталган тарбиялык таасир этүү үчүн зор потенциалга ээ. Бирок чыныгы педагогикалык практика көрсөткөндөй, бул багытта иш илгерилетүү, алып баруу көп кыйынчылыктарды туудурат. Белгиленген маселенин татаалдыгы өспүрүмдөрдө көп учурда сөз менен ортосундагы карама – каршылыктар кездеше турганын байкоого болот. Алар көбүнчө башкаларга учурда кыйын. Өспүрүм көп учурда бул иш сөздөргө карама - каршы келгенин байкай алат жана көбүнчө башкаларга сабырсыздык көрсөтөт. Ал эми өспүрүмдө көптөгөн суроолор жана шектенүүлөр пайда болгон учурда кармап калуу маанилүү өзүн таанытууда сабырсыздыкты көрсөтүшөт. Ошол эле мезгилде өспүрүмдөрдө көптөгөн суроолор жана шектенүүлөр пайда болгон учурларды байкоого болот жана ушундай учурда аларды кармап калуу жана туура таасир берүү өтө маанилүү. Аларда ак - кара, дос - душман деп так бөлүнүү башталат, агрессия, өзүн жана башкаларды кабыл алгысы келбегендик байкалат. Андыктан педагог тарабынан аларга азыркы учурда аны курчап турган дүйнөнүн нюанстарын түшүндүрүү, ага кызыктуу маселелерди түшүндүргө жардам берүү зарыл жана маанилүү. Анткени, ата-энелер, тилекке каршы, бул жагынан балага дайыма эле жардам бере алышпайт, демек, негизги жоопкерчилик мектеп менен мугалимдерге жүктөлөт, алар бул маселеге бардык жоопкерчилик менен мамиле кылышы керек [6].

Башкаларга карата чыдамсыздык көбүнчө мектепте окуп жүргөн кезде байкала баштайт. Ал эми чоңдор бул көрүнүштөрдү этибарга албаса, башкаларды өзүнүн өзгөчөлүктөрүн менен кабыл алганды ирөөнбөгөн инсандар калыптана берет.

Гумандуу педагогиканын жардамы менен зордук - зомбулукка жол бербөө маданиятын көтөрүү жөн гана сөздөр жана көрүнүштөр эмес, күнүмдүк турмушта дайыма көрсөтүлүп турса өспүрүмдүн реалдуу турмушка даярдыгы калыптанышы мүнөзүн.

Мектепте окуу - тарбия процессинин эң маанилгн бөлгн сабак болуп эсептелет. Ал эми адабият сабагы адеп - ахлакты калыптандыруучу жана тарбиялоочу эң маанилгн академиялык дисциплиналардын бири. Адабият - бул жашоонун философиясы, анын каармандарынын мисалында жашоого, маселелерди чечнгө, ойлонууга, талдоо нйрөтнчн илим жана билим бернчн каражат болуп эсептелет.

Академик Д.С. Лихачев: «Бир туугандарыңардын оюн, сезимдерин сыйлагыла», - деген [3]. Ал эми сабырдуулукка тарбиялоо жөнндө сөз кыла турган болсок, анда бул сөздөр башкаларга сабырдуулук менен мамиле кылууга нйрөтнн дегенди билдирет.

Сабырдуулукка тарбиялоо адеп - ахлактуулукка тарбиялоо менен абдан тыгыз байланышта турат. Сабырдуу адам - жогорку адептнн адам. Адабият сабактаынын негизги милдети инсанды ар дайым моралдык проблемаларды, карама - каршылыктарды аныктоого нйрөтнн болуп саналат. Бирок психологиялык даярдыксыз, маданиятсыз, адабий каармандын ички днйнөсннө эмпатиясыз адеп - ахлактык тарбия бернн мнмкнн эмес. Сабактарда образдарды талдоо менен окуучу каармандын психологиялык образын ачып, ошону менен анын көйгөйлөрннө жакындап, аларды тншннп, өзнн да сынап көрннгө, ошону менен анын ички днйнөсннө жол ачышы керек. Көбнчө каармандын ички днйнөсннө чөмнлгн - бул өзннө сннгнн дегенди билдирет. Буга классикалык адабияттардан көптөгөн мисалдарды табууга болот. Демек, адабият сабактары «Бизге сабырдуулук, чыдамкайлык эмне нчнн керек»? - деген суроого адабият жооп берннгө жардам берет.

Мектеп программасын анализдей турган болсок, 9 - класстан баштап эле ушул маселени козгогон чыгармаларды кезиктирннгө болот. Өзгөчө Ч. Айтматовдун чыгармалары адамдар ортосундагы мамилелерди чагылдырууга бай. Ч. Айтматовдун каармандарынын образдары аркылуу өспнрнмдөрдн сабырдуулукка, адамгерчиликтин баалуу каражаттарына, сезимталдуулукка, боорукердикке тарбиялоого болот. «Ак кеме» повестинде Момун чалдын адамгерчилик сапаты, ыймандуулугу, боорукердиги, балага болгон жылуу, мээримднн мамилеси, адамдарга туура таза мамиле жасаган каарман аркылуу өспнрнмдөрдн сабырдуу болууга чакырат. Ал эми Нургазынын образы боорукердикке, наристедей таза пейилге, улууларды сыйлоого, нй бнлөнн сактоого болгон аракеттин символу жана нлгнсн десе болот.

«Саманчынын жолу» повестиндеги Толгонай кайраттуулугу, боорукердиги, жоокер балдарына болгон ак ниет, калыс жана туура тарбиясы, келинине, небересине болгон тунук мамилеси, адамды урматтоосу, энелик мээримдин чексиздиги: сабырдуу, боорукер, чыдамдуу болууга чакырат. Ошону менен катар Майсалбектин образы кайраттуу, боорукер, адамгерчилик сапаттын калыптанышына, аскердик милдетти жогору коюуга, энени сыйлоого, мугалимдин ордун баалоого, өз кызыкчылыгынан мекенди жогору коюуга нндөйт. М. Элебаевдин «Кыйын кезең» повестинде Тилекмат, Жумагул, Жоломан өнднн кедей – кембагалдардын да эсте эсте каларлык мннөздөрдн чагылдырылган. Гаврил сыяктуу орус кулактарынын наадандык, таш боордук, зөөкнрднк сапаттарын ачып, Степан аркылуу орус кедейлеринин адилет, адамгерчиликтнн мннөздөрднн да элестнн берген. Мына ушул оң жана терс сапаттар акылуу өспнрнм курактагы окуучуларды сабырдуу, боорукер, кыйнчылыкка чыдамкай инсанды тарбиялайт.

Мектеп программасынын 8 – класстагы Калыгул Бай уулунун ырлырында акыл айтуу, нйрөтнн, жол көрсөтнн, тарбиялоо мааниси кнчтнн берилген. Калыгул даанышмандын гуманисттик этикасын даңктайт: «Орой айтсаң адамга жукпайт, орой сөздн киши укпайт, сылык-сыпаа сөз жетет, ал мээге эмес, жнлннгө кетет». Элдик кемеңгер Калыгулдун

ишениминде оройлукту назиктик, сылыктык, ачууну токтоолук, сабырдуулук, жек көрүнүн мээрим менен сыйн жатат.

Сабырдуулукка тарбиялоодо улуттук менталитетибизде меймандостук, кайрымдуулук, кыйнмдүүлүк, башкаларга жардамдашкан боордоштук касиети, керегелеш, нзөнгөлөш, канатташ жашаган калктар менен достук салты өнүккөн. «Эр достугу - эгиз, эл достугу – деңиз», «Эки эрдин достугу бир белден ашырат, эки элдин достугу миң белден ашырат». Кыргыз элинин салтындагы мындай достук этикасы - бугүнкү улут аралык ынтымактын ачкычы. Элдик этикада калыстык, чынчылдык, адилеттүүлүк, акыйкатчылдык, жоомарттык, «таш менен урганды аш менен урган» айкалыштык, топукуулук, сабырдуулук, сылык-сыпаалык, кечиримдүүлүк, мээримдүүлүк, ар намыстуулук, жоопкерчиликтүүлүк, мекенчилдик ж.б. улуу сапаттар ар дайым даңазаланып, адамдык жөнүм-турумдун идеалы болуп келген.

Ал эми азыркы дүйнөдө болуп жаткан бардык окуялардын фонунда адабияттагы сабырдуулуктун көрүнүштөрүнүн мисалдарын изилдөө абдан маанилүү. Адабият өз катасын кетирбей, адабий чыгармалардын каармандарынын каталарынан, иш - аракеттеринен сабак алуу менен тажрыйба топтоого мүмкүндүк берет.

Сабырдуулукка тарбиялоо - бул баланын инсандыгын, анын адеп - ахлагын калыптандыруу процессинин маанилүү бөлүгү. Азыркы шартта да мектептин алдында баланы көп маданияттуу, көп улуттуу өлкөдө жашоого даярдоо милдети турат. Маданий белгилери боюнча айырмаланган адамдарга урмат - сый менен мамиле кылуу баланын дүйнөсүндөгү тааныш моделдерге ар дайым эле туура келе бербейт. Андыктан адабият - бул маданий өзгөчөлүктөрдүн таанууга жана аны сыйлоого, ныйретингө жардам бере турган эң сонун курал, анткени анда дүйнөнүн кубулуштарына, «жалпы кабыл алынган» нормалардан айырмаланган адамдарга сый - урматты, кызыгууну, боорукердикти тарбиялоонун зор потенциалы камтылган.

Кыргыз адабияты сабактарында биз окуучуларга эң маанилүү жалпы адамзаттык баалуулуктарды жеткирүүгө мүмкүнчүлүгүз бар. Кыргыз адабият сабактары сабырдуу инсанды өнүктүрүүгө жардам бериши керек. Анткени, адабият - жалпысынан тарбиялоонун жана толеранттуулуктун каражаты, анда сабырдуулукка жана өзүн - өзү сыйлоого тарбиялоо үчүн зор потенциал камтылган. Толеранттуу инсан - бул жогорку адеп - ахлактуу инсан. Адеп - ахлактык тарбиялоону психологиялык маданияттан сырткары кароо мүмкүн эмес. Инсандын өнүгүү мыйзамдарын түшүнбөй туруп, адекваттуу моралдык - психологиялык өзүн - өзү баалоосуз, анын диалектисинде акыл - эс абалын түшүнбөй туруп элестетүү мүмкүнбү? Кыргыз адабият сабагы окуучуга каармандардын психологиялык дүйнөсүн ачып, ошону менен аны моралдык жактан баалоого, өзүнүн ички дүйнөсүн өркүндөтүүгө ындоош керек. Көркөм дүйнөгө чөмүлүн - бул өзүнчө чөмүлүнүн аракеттери менен коштолот. «Мен» менен бул дүйнөлөрдүн ортосундагы чек кээде солкулдап же бүдөмүк болуп калат. Кыргыз адабият сабагы окуучуларга рухтун жана акылдын аракетин талап кылган жана адеп-ахлактык атмосферасын аныктоочу аракеттер жардам бериши керек.

Ошондой эле азыркы этапта инсанды адеп-ахлактык жактан калыптандыруу проблемасы, демек адабияттын тарбиялык максаты мурда болуп көрбөгөндөй курчутук менен келип чыккандыгын да эске алуу керек. Мугалимдердин милдети окуучуга ылайыктуу көркөм чыгармаларды табууга жардам берүү, аларды кабылдоо жана түшүнүүнүн сабырдуу өзүн - өзү андоонун калыптанышына алып келет.

Сабырдуу мамилени калыптандыруу каражаты катары көркөм чыгарманын эбегейсиз артыкчылыгы анын чындыкка болгон эмоционалдык баасында жатат. Адабият сезимдерге активдүү таасир этет жана баланын акылы, анын кабылдоочулугун жана эмоционалдуулугун өнүктүрөт.

Орус илимий педагогикасынын негиз салуучусу К. Д. Ушинский айткандай: «... окуу - бул адеп - ахлактык сезимдин көнүгүшү», демек, кыргыз адабият сабактары сабырдуулукка тарбиялоону, баланын инсандыгын калыптандырууну, окуу аркылуу жан дүйнөнүн байытууну жана сезимдер аркылуу ой жүгүртүүнүн өркүндөтүү керек [1].

Көркөм сөз менен тарбиялоо баланын эмоционалдык чөйрөсүндө олуттуу өзгөрүүлөргө алып келет, бул анын ар кандай реалдуу турмуштук окуяларга жооп болушуна өбөлгө түзөт. Китеп окуу менен бала өзүнүн алдында конкреттүү кырдаалды жана сүрөттөлүштү көрөт, сүрөттөлгөндөрдүн башынан өткөрөт, окуялар жана анын тажрыйбасы канчалык күчтүү болсо, анын сезимдери жана чындык жөнүндөгү идеялары ошончолук бай болот. Адеп - ахлак көркөм чыгармада жандуу жана реалдуу мазмунду алат. Мугалим бул учурда балдардын сезимдерин жана эмоцияларын «коркутуп» албаш үчүн этияттык менен мамиле кылышы маанилүү. «Балдарга эч кандай сезимди күч менен жана эрте жайылтуунун кажети жок, эгер биз бул сезимдин баланын колу менен күч менен ачылган гүлгө окшош болушун каалабасак», - деп жазган К. Д. Ушинский. Сабырдуулуктун калыптанышына түздөн - түз адабий чыгарманын өзүн таасир этиши керек жана бул таасир абдан чоң; бул адеп ахлактык сезим, адеп - ахлактык ой, баланы адеп - ахлактык нерсени сүйүнгө түрткөн нерсе чыгармада айтылган, адабий чыгарма сабырдуулукту өрчүтөт» [8].

Ушундай эле ойлорду В.А. Сухомлинскийдин ою боюнча, «...окуу бала үчүн билимди өздөштүрүүнүн өтө кылдат куралы жана аны менен бирге бай руханий жашоонун булагы болушу керек» деген сөздөр далилдеп турат [7].

Адабияттарда чагылдырылган сабырдуулук, кечиримдүүлүк, көтөрүмдүүлүк сапаттар ар бир чыгарманы толук түшүнүүгө жардам берет жана бул китептин аны окуп жаткан окуучуга эмоционалдык моралдык таасирин тийгизет. Каармандарда боорукердик жана мээримдүүлүк болбосо, көркөм чыгармаларды окуу маанисин жоготот.

Кыргыз адабият сабактарында каралуучу маанилүү милдет - «жашоону таануу»: баалуулуктарды аныктоо, адеп-ахлактык принциптерди өздөштүрүү, этикалык ой жүгүртүү жана баалоо жөндөмүн өнүктүрүү, сабырдуу мамилелерди түзүү. Н.Е. Шуркова: «Мугалим балдар менен адабият жөнүндө эмес, жашоо жөнүндө сүйлөшүшү керек», - деп эсептеген. Эгер мугалим сабактарынын тарбиялык мазмунун кааласа, ага ушундай максат коюу керек [4].

Чыгармада сүрөттөлгөн турмуштук кырдаалдар, чыр - чатактар жана каармандардын аракеттери талкуунун предмети болуп, адам жөнүндө, анын жашоосунун мааниси жөнүндө, коом жана андагы адамдын орду жөнүндө окуучунун түшүнүгүн кеңейтет. Окуучунун көңүлүн адеп - ахлак жана дүйнө тааным маселелерине буруу маанилүү, анткени ал, адатта, белгилүү бир баатырды гана көрөт, конкреттүү окуялар жана конкреттүү жалпы адамзаттык баалуулуктарды анчалык байкай албайт.

Кыргыз адабияты сабактарында педагогдун милдети - кабылдоочу адамдын ички дүйнөсүн тарбиялоо, аны жалпы гуманитардык багытта (бул адеп - ахлактык, социалдык - маданий, философиялык, экологиялык өнүгүүнүн болжолдойт) жана түздөн - түз көркөм планда, эстетикалык жактан тарбиялоо; аны мүмкүн болушунча татаал жана ар түрдүү кылуу, кабылдоочу адамды көркөм маданият чыгармаларынын жаратуучусуна айландырууга

көмөктөшүн милдеттерин аткарат. Сабырдуу инсанды калыптандыруу узак процесс жана бул милдетти өспүрүм курак ичинде чечүү мүмкүн эмес: алдыда дагы көп жылдар бою жетилгендик бар. Кыргыз адабияты сабагында кырдаалдарды талдоо окуучу үчүн жазылган чыгармалардын кеңири спектри берилген. Эң негизгиси балдарды сабырдуулукка үйрөтүү [5].

Кыргыз адабиятын окутуу методикасынын калыптануу тарыхын кылдат изилдеп чыккандан кийин көркөм чыгарма менен таанышуу класста дайыма борбордук орунду ээлеп келгенине көңүл буралы, ал ар кандай көз караштардан гана каралды:

Адабият адамдын жана коомдун жашоосунун ар кандай жактарын ачып берет. Мындан көркөм тексттердин иллюстрациялык мүнөзү - адабий чыгарманын таанып - билүү жагы жөнүндө бир тараптуу тыянак чыгарылат.

Сөз өнөрү адамды тарбиялайт жана сабырдуулук, сый - урмат жана идеалдар жөнүндө түшүнүктөрдү калыптандырат, демек, адамдарга, теңтуштарга жана көркөм чыгармалардын тарбиялык баалуулуктарына карата сабырдуулукту калыптандыруу маселелерине багытталат.

Адабият окурманды өзүнө тартып, ага ырахат жана эстетикалык ырахат тартуулайт, демек, окутуудагы бардык көңүл окуучулардын эмоционалдык чөйрөнүн өнүктүрүүгө багытталат.

Көркөм адабият адамзатты өнүктүрүүнүн каражаты катары көбүрөөк колдонулушу керек, инсандын адеп-ахлагы: жакшылык жана адилеттүүлүк, сезимталдык, толеранттуулук түшүнүгүн камтыган нерселердин бардыгы. Бул көркөм чыгармаларды кылдаттык менен тандоонун негизинде гана мүмкүн болот, аларды толук кандуу кабыл алуу мүмкүнчүлүгү чоң, сабаттуу көркөм чыгарманын уюшкан анализи жана кылдат изилденген методикалык материал болуп эсептелет.

Окутуунун мазмунун жана методикасын өркүндөтүү Кыргыз адабияты сабактарында окуучунун өнүгүп келе жаткан инсанында этикалык, улуттук, адеп - ахлактык сапаттардын гармониясына жетишүүнүн проблемасын ийгиликтүү чечүүгө гана өбөлгө түзбөстөн, ошондой эле улуттук жана дүйнөлүк көркөм классиканын руханий үчүн жайылтылган жана жаштардын аң - сезимине кирип жаткан «массалык маданияттын» ченемдерине жана образдарына каршы коюуга жардам берет [2].

Заманбап өспүрүм адамзаттын биримдигин, ааламда жашагандардын бардыгынын жана ар биринин өз ара байланышын жана көз карандылыгын туура баамдап жана түшүнүүгө үйрөтүү керек. Окуучулар башка адамдардын укуктарын, үрп-адаттарын, көз караштарын жана салттарын түшүнүп, урматтоого, коомго зыян келтирбестен же башка адамдардын укуктарын бузбастан, жашоодо өз ордун табууга тийиш.

Колдонулган адабияттар:

Байбаков А.М. Воспитание толерантности у старшего подростка в условиях взаимодействия малых групп: Дис... канд. пед. наук. - Волгоград, 2003. -149 с.

Ильченко Л.П. Уроки эстетического цикла как средство воспитания младших школьников в духе толерантности [Текст] / Л.П. Ильченко // НШ. - 2004. - № 5. - С. 4-7.

Лихачев Д.С. Письма о добром и прекрасном. / Д.С.Лихачев – М.: Наука, С. 2006-321

Новое в воспитательной работе школы [Текст] / Н.Е. Щуркова, В.Н. Шнырева. - М.: «Новая школа», 1991. - 111 с.

Рожков, М.И. Воспитание толерантности у школьников [Текст]: учеб. пособие для вузов / М.И Рожков, Л.В Байбородова, М.А. Ковальчук. - Ярославль: Академия Холдинг, 2003. - 192 с.

Солдатова, Г.У. Жить в мире с собой и другими. Тренинг толерантности для подростков [Текст]: учеб. пособие / Г.У. Солдатова, Л.А. Шалгерова, О.Д. Шарова. - М.: Генезис, 2000. - с.

Сухомлинский, В.А. О воспитании [Текст]: выдержки из работ / В.А. Сухомлинский. - 6-е изд. - М.: Политиздат, 1988. - 270 с.

Шалин, В.В. Право и толерантность: либеральная традиция в эпоху глобализации [Текст]: учеб. пособие / В.В. Шалин, А.П. Альбов. -2-е изд. - Краснодар: Краснодарская академия МВД России, 2005. - 266 с.